

Jókai Mór és Rudolf trónörökös barátsága

Jókai Habsburg-szimpatíájára, Erzsébethez való vonzódására, Rudolf iránt táplált baráti érzelmeire vonatkozóan a magyar szakirodalom mintha túlságosan is tisztelné Mikszáthnak a Jókai-életrajzban megfogalmazott, némiképp leegyszerűsítő és kissé lekezelő véleményét: „Mint ahogy a napfény kicsalja a földből a mélyen benne rejlő csírat, ez a leereszkedő kegyesség [ti. a királynéi audiencia a *Szerelem bolondjai* (1876) megjelenésekor, amelytől fogva Jókai udvarképesé vált¹] úgy húzott ki Jókaiából egy új gyengeséget: a hiperlojalitást. Ebből a betegségéből nem is fog többé meggyógyulni.”²

Sőtér István például szerzőnk kései Habsburg-vonzalmát „gyermekes au-likusságá”-nak nevezi.³ E megállapítás Mikszáth elbeszélésének legalábbis a hangulatára megy vissza: ebben az összefüggésben a századvég osztrák történeti kontextusának mint módszertani nézőpontnak a Jókai-kutatásba való beemelése azért gyümölcsöző, mert racionalizálja, tudományosan kezelhetővé teszi azt a problémát, amelyet az irodalomtudomány eddig az irracionálisnak (a gyermekesnek) a szférájába utalt.

Jókai a Habsburg-ház több tagjával is baráti viszonyt tartott fenn, József főherceggel és másokkal. Mégis, egy irodalomtörténeti tanulmány keretében ésszerűnek és kívánatosnak tűnik egyetlen szereplőnek, Rudolf főherceg trónörökösnek a kiemelése e családi arcképcsarnokból. A Rudolf-barátság hagyta a legtartósabb és leginkább talányos mintázatú nyomot Jókai művein, a Rudolf-portrék vetik fel a legtöbb tisztázandó kérdést, szemben például az Erzsébet-ábrázolásokkal, amelyek mindvégig a rajongó eszményítés eksztatikus regiszterén szólnak meg.

Jókai sokszor és sokféleképpen megnyilatkozott Rudolfról. Kezdve *A jövő század regényén*, amely egy tizennégy-tizenöt éves kamasszal szemben fogalmaz meg, akár úgy is olvashatjuk, elvárásokat, *Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képben* munkálatainak kísérszövegein és a hírlapíró Jókai udvari propagandáján keresztül egészen a búcsúig: az 1889 májusi akadémiai emlékbeszédig és a tizenhárom év utáni végső megidézésig *Ahol a pénz nem Isten* című regényében. A következőkben e szövegmozaikból kíséreltem meg összeállítani Jókainak a sok változás között is állandó Rudolf-képét.

Rudolf főherceg, Ferenc József és Erzsébet első fiúgyermekéként 1858. augusztus 27-én született. Amint azt másfél évszázad távlatából a kutatás már eléggé világosan látja, sokat örökölt anyjának labilis, hiperérzékeny idegrendszeréből: „Rudolf mindenben anyja fia volt: szellemi érdeklődésében, politikai nézeteiben, nemkevésbé felfokozott érzékenységében és fantáziájában, az írás iránti vonzalmában és szembeszegülésében a bécsi császári udvarral.”⁴

A gyermekkor ridegebb és kevésbé rideg nevelők, köztük magyartanára, Rónay Jácint társaságában telt.⁵ Ferenc József utasította a tanerőket, helyezzenek hangsúlyt a logikus gondolkodásra, pontos kifejezésre, azon erényekre, amelyek „korunkban különösen fontosak”.⁶ Végeredmény: a tizenöt-tizenhét éves trónörökös akkori nevelőjének, Latour grófnak különféle iratokot mutatott be, amelyekben rebellis, demokrata és szabadgondolkodó nézeteket fogalmazott meg. Annak idején ezek természetesen nem kerültek nyilvánosságra (sőt, a tapintatos gróf a felséges atyának sem szólt⁷), így először Oskar von Mitis tárta fel őket a bécsi Haus- Hof- und Staatsarchiv anyagából. Ám annak ellenére, hogy Jókai nem ismerhette e feljegyzéseket, ket-tejük világképének esetleges rokon vonásait kutatva érdemes emlékeztetni arra, hogy a fiatal Rudolf feljegyzéseiben is megtalálható azon organikus, természetprincípiummá emelt Erősz-felfogás, amely a kései Jókai-művekben is oly hangsúlyosan jelen van: „A szeretet/szerelem bizonyosan a legszebb dolog minden eleven lény életében, olyan érzés, amely az emberben éppoly tisztán található meg, mint az állatban; e tekintetben az ember még egészen a természettel egyezik meg.”⁸ Szörényi Lászlóé az érdem, hogy Jókai szerelem-metafizikájára először felfigyelt. E világnézetet, amelynek értelmében a Jókai-hősök „megkísértik boldogságukat létrehozni Istennek a természetbe rejtett parancsai szerint, melyeket a világ megtagad vagy üldöz”,⁹ általában a „szerelemvallás” terminussal szokták megnevezni. Ehelyett a magam részéről inkább szerelemvallást mondanék, mert hisz elsősorban a nemek közötti vonzalomról van Jókainál szó, vagy még inkább mondanék Erősz-vallást, mivel másodsorban, tágabb értelemben, Jókai e vonzalmat a természet alap- elvévé és az emberek közötti érintkezés ideális formájává emeli. Merthogy a magyar nyelvnek a régi görögök két szeretet-szavához csupáncsak egy szava van: ha Paulus Korinthusban nem arról a másikról beszélt volna, Diderot papja Tahitiban (*sit venia verbo!*) nem süket füleknek prédikált volna. S így lett az utolsó, Rudolfról szóló Jókai-szöveg (*Ahol a pénz nem Isten*) egyik jellegzetes leányportréja nem oltárkép – hanem Gauquin-festmény:

Meglepő szép volt az alakja, olyan tökéletes mintaképe az ősnőnek. [...] Feje egy külön népfajt mutatott be, magas, domború homlokkal, két orcája piros, ajkai duzzadtak, de szép metszésűek, szemei nagyok, valami zöldbe játszó topáz-sárga színnel, amilyen a tig-

risé, fekete haja természetes csigákba göndörült, amik mind fölfelé állnak, körül mintegy koronát képezve. [...]

Nem volt öltözet nélkül. Csípőit takarta körös-körül a kötény, ami a lángmadár bíbor-piros tollaiból volt összetákolva, gömbölyű nyakát övezte egy piros klárisfűzér, s ahhoz volt kapcsolva a melltakaró.¹⁰

Jókai Rudolf-írásainak sorában alighanem az első, és mindjárt a legnagyobb formátumú, *A jövő század regénye* 1872–74-ből.

Az egyik legfontosabb probléma, ami *A jövő század regénye* Rudolf-portréjával kapcsolatban fölmerül, a következő: utaltak-e már 1872-ben határozott jelek arra, hogy Rudolf, uralkodóként, majdan egyszer, az atyjától eltérő, szabadelvűbb politikai irányvonalat és modort fog követni, avagy Jókainak ez esetben szerencséje volt a látomásaival, és a felnövekvő Rudolf beteljesítette *A jövő század regényében* megelőlegezett képet? A kérdésben állást foglaló szakirodalom, Lengyel Dénes rövid bevezető esszéje a regény kritikai kiadásában határozottan az előbbi álláspontra helyezkedik: „[Jókai f]eltehetően Rudolf (Rezső) trónörökösre gondolt a király jellemének bemutatásakor. A trónörökös 1858-ban született [...]. Foglalkozott a művészetekkel is: különösen a rajzot, a festészetet és a zenét kedvelte. 1872-ben, a regény írásakor a trónörökös már a katonai tárgyakat tanulta. Mindezt illő részletességgel közölték a lapok az olvasókkal. A magyarbarát főherceg a nép képzeletét is megragadta: mondákat költöttek róla.”¹¹

Ez az érvelés azonban elég gyenge lábakon áll. Alighanem a szerző is tudatában volt annak, hogy aligha következik a majdani magyarbarátság azon tényből, hogy Rudolf tizennégy évesen katonai tárgyakat tanult, ezért vetíti vissza a későbbi folklorizálódás adalékait 1872-re.

A jövő század regénye Habsburg Árpádja, Rudolf feltételezett alteregója, felvilágosult, szabadelvű uralkodó, aki érzelmeiben magyarbarát, s az udvarban oly nagy becsben tartott etikettel nem törődve demokrata allűrökkel tüntet:

[A] legközelebbi ebéd idején beült a legelső vendéglőbe, hozatott magának sültet meg bort: jóllakott kedvére; nem ártott meg neki semmi [...].¹²

[A] felsőház rendjelrakott szónoka neheztel a királyra azért, hogy hétköznap polgári ruhában jár, s tudósokat is hí meg az asztalához, sőt a felsőházban is helyet adott a könyvmolyoknak [...].¹³

Ez utóbbi mondat olyannyira tökéletesen valóra vált a dolgok alakulása során, hogy az ember nem hisz a kritikai kiadásnak, és maga jár utána, vajon nem a nemzeti kiadás 1895-ös szövegébe vette-e fel Jókai utólag ezeket a Rudolf életére, illetve Jókai pályájára jellemző adalékokat. De nem: megvan már az első kiadásban is.¹⁴

Mire alapozza mindezt Jókai? Milyen kép alakult ki a kortársakban az idő előrehaladtával Rudolfról?

A liberális nézetek tekintetében nemigen lehetett Jókainak támpontja. 1872 novemberében, amikor *A jövő század regénye* vonatkozó részei sajtóközlésben megjelentek, aligha volt ezekből bármi is előre sejthető. Arról viszont tudott a közvélemény, hogy Rudolf jó képességű, derék jellemű növendék, akit érdemes tanárok nevelnek. Például *A jövő század regényének* első közléseivel körülbelül egy időben megjelent cikk a *Magyarország és a Nagy Világban*, amely a kamasz Rudolfnak az ifjúsági véderő felett tartott budai szemléjéről számolt be, szintén szolgált ezzel az intimitásokkal. (A trónörökös például egyszerű sűrű polgári ruhában volt.¹⁵) S a későbbiekben, fokozatosan vált Rudolf szűkebb környezete, nevelői előtt egyre világosabbá, hogy Rudolfnak éles, koraérett elméje van; hogy e koraérett kamasz gondolkodásmódja radikálisan önálló; és végül, hogy Rudolf önálló eszmélkedéssel a liberális nézetek mellett kötelezi el magát.

Ami a magyarbarátságot illeti, Jókainak volt referenciája e tekintetben, mégpedig maga Erzsébet királyné, aki szívós munkával támogatta Andrássy Gyula politikai aspirációit, és aki – titkos, költői naplója megjelenése óta ez tényé vált – gyűlölte és megvetette Ferenc Józsefet. Mindennek *A jövő század regénye* hangot is ad:

Árpád királyt születésétől kezdve nem szerette [ti. Mária Annunziata nevű főhercegnő rokona]. Már az anyját sem szerette. Az eszményi szép nő volt. És igen népszerű itt Magyarországon.¹⁶

Jókai tehát a regénybeli uralkodó magyarbarátságával a lehetséges uralkodó magyar érzületét illető reményeinek adott hangot, és reményeit az anya példája táplálta.

Ami harmadrészt és végezetül az életvitelt illeti, itt sincs egyebet tenni, mint elismerni azt, hogy Jókai megelőlegezett leírása valóra vált. Az, hogy „A trónörökös szívesebben érintkezett a magas szellemi világgal, a tudomány és az irodalom embereivel”,¹⁷ mint a rangban hozzáillő emberekkel, éppoly kevésbé volt sejthető 1872-ben, mint az, hogy Rudolf számozatlan fiákerben utazva, álruhában fogja sorra látogatni (szeretőjével, Mizzi Casparal) Bécs kültelki kocsmáit. (Mondani sem kell, hogy e magatartásforma tekintetében a liberális elvekre vonatkozó esetleges tudomásnak semmi kényszerítő ereje nincs: abból, hogy valaki bizonyos életformát világnézetéből adódóan tolerál, egyáltalán nem következik, hogy a magánéletben úgy is fog élni.) Egyébként erről *A jövő század regényében* aligha lehet szó. Jókai e regényében a klasszikus liberalizmus toqueville-i álláspontját osztja: a szabadságnak meg kell hogy legyenek a maga morális-vallási fékjei. Minderről tanúbizonyságot tesznek a rosszálló hangsúlyok Nihilország leírásában:

A szabadságot átviszi minden térre. Szabad a föld a dézsma alul, szabad a jobbágy a robot alul, szabad a nő a családi kötelékből, a társadalmi nyűgből; lehet ki-ki, ami akar. A leány lehet kereskedő, vagy kézmíves, vagy békebíró, vagy szerető: senkitől sem kér di. Papra, templomra semmi szükség többé, szabad nem hinni semmit. Nincs többé örög! Nem vétek, amit az ember magának megbocsát.¹⁸

Két záró megjegyzés kívánkozik e rövid eszme-futtatás végére, amelyek a „látnoki” Jókairól szóló megjegyzést némiképp árnyaltabb színben tüntetik fel. Egyfelől figyelembe kell vennünk, hogy Jókai próféciját, ami a Habsburg-magyar király személyiségét, magatartását illeti, nem egy uralkodó, hanem egy uralkodójelölt teljesítette be. Más, ha egy koronás fő liberális és demokrata, legalábbis az emberi érintkezések terén, és más, ha egy tétlenségre kárhoztatott trónörökös! Másfelől pedig szem előtt kell tartanunk azt, hogy a szellem arisztokratáival a valódi arisztokratáknál szívesebben barátkozó Rudolf képéhez (amelyhez utólag *A jövő század regénye* leírását hozzá-mérjük) mindenképpen hozzájárulhattak azok az adalékok is, amelyeket maga Jókai tett közzé, később, már a *Kronprinzenwerk* munkálatai idején, évtizedekkel a regény megjelenése után. Arról természetesen nincs szó, hogy Jókai személyiségrajza egyedülállóan elrajzolt volna: a kortárs Wekerle Sándornak az övével egybevágó jellemzése szerint „[A trónörökös] olyan oldottan, keresetlenül és barátságosan érintkezett az emberekkel, a fellépése annyira egyértelmű és természetes volt, hogy beszélgetőpartnere, bár tudatában volt annak, hogy egy herceggel beszél, mégsem érezte magát kényszeredetten.”¹⁹ A Jókainak a legendárium képződésével együtt, azt tovább erősítve írott megállapításairól mondtak vonatkoznak az akadémiai emlékszedre is: Jókai itt is utal rá, hogy Rudolf egyenrangúnak tekintette az irodalmárokat, akiket, amint más forrásból tudjuk, „legalább évi 2-3 alkalommal meghívott a Hofburgba vacsorára”,²⁰ és hogy *Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képen szerkesztőségi ülésein* fesztelen hangulat, „amabilis confusio” szokott uralkodni.²¹

Ami a magyarbarátságot illeti, Rudolf felnőtt fejjel valóban ápolta a politikai természetű kapcsolatokat a magyar elittel: az irodalom említi, hogy Andrásyval és Falk Miksával, a *Pester Lloyd* főszerkesztőjével is megismerkedett Pesten.²² E kapcsolatokon túlmenően, magyar orientációjú terveit illetően a legkülönfélébb hírek kaptak lábra, nem utolsósorban halálának lehetséges politikai motivációival összefüggésben. E túlhajtott feltételezéseknek, amelyek a magyar korona átruházásáról, szabadkőműves kapcsolatokról és az 1889 eleji újabb parlamenti véderő-konfliktusban betöltött szerepéről szólnak, Viktor Bibl részletes forráselemzése és kritikája óta²³ nincsen komoly védelmezője a szakirodalomban. Stefánia főhercegnő is azt írja emlékirataiban, hogy „[a]mi az úgynevezett magyar terveket illeti, amelyekről annak idején oly sok szó esett, szintén mindörökre a titkok homályában ma-

radnak. Csak annyi tűnik számomra bizonyosnak, hogy ezek kulturális ter-
veivel álltak összefüggésben.”²⁴

A messzetekintő tervek közül egyetlen tudományos vállalkozás vált valóra: *Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képből* című kétnyelvű, nagy népis-
mei sorozat 1885 és 1901 között megjelent 24, illetve 21 kötete, több száz szó-
cikkkel és több ezer illusztrációval.²⁵ E tekintetben a kapcsolatfelvételt 1884
elejére datálhatjuk: Futtaky Gyula közvetített kezdetben kettejük között, és
ő adta meg Jókai címét Rudolfnak.²⁶ Rudolf nyugtázó levele, melyben Jókai
együttműködési készségét megköszöni, 1884. február 19-én kelt.²⁷ Rudolf is-
meretesen az egész vállalkozás fővédnöke volt. A német nyelvű folyamat
Joseph von Weilen szerkesztette, a magyart pedig Jókai: minderről az 1884.
március 25-i személyes találkozás alkalmával állapodtak meg.²⁸ Ezek után
megkezdődött a munkatársak – írók és rajzoló, felkértek és önjelöltek egy-
aránt voltak közöttük – kiválogatása, majd az érdemi munka megindítása.
Az adminisztratív ügyek szerteágazó voltáról, a jelentkező szakemberekkel
való kapcsolattartásról jó képet adnak Moldován Gergelynek Jókaihoz e
tárgyban írott levelei.²⁹

Az első füzet 1885. december 1-jén jelent meg, amelyet aznap kihallgatá-
son a trónörökös és a szerkesztők átnyújtottak a királynak.³⁰ Ábrázolást is
ismerünk, melyen Rudolf, Jókai és von Weilen jelenlétében, átadja a *Kron-
prinzenwerk* első füzetét Ferenc Józsefnek,³¹ és ismerjük Vajda György Mi-
hály alapos elemzését a jelenetről, amelyben elénekbe állítja az értetlen, a fia
szellemi teljesítménye iránt érzéketlen Ferenc Józsefet.³²

A sorozat két ágának, a németnek és a magyarnak a sorsa azután különbö-
zőképpen alakult. A német folyam a ciszlajtániai előfizetőknek köszönhe-
tően (15 000 praenumeránssal) pénzügyileg sikeres volt, a magyar előfizetők
száma ezzel szemben rövid idő alatt 16 000-ról 5000-re olvadt le.³³

A magyar és a német nyelvű változat összehangolása, amely természet-
esen mindenekelőtt a magyar és az osztrák érdekek és álláspontok egymás-
hoz közelítését követelte meg, kényes természetű munka volt. Jókai is felem-
lít az elhunyt Joseph von Weilenről szóló emlékező soraiban olyan esetet,
amikor még az ő cikke sem ment át a különböző elvárások szövevényének
rostáján.³⁴

Utálnak jelek arra, hogy Jókai helyzete ennél még kényesebb lehetett, és
rendszeresen össze kellett fognia Rudolffal „a munkában közreműködő
osztrák urak centralisztikus tervei”³⁵ ellen. A tényleges munkálatok megkez-
désekor, 1884 decemberében felhívta Rudolf a Magyar Tudományos Akadé-
mián a magyar közreműködők figyelmét arra, hogy „együttes munka és ki-
tartás” nélkül aligha fog a dolog menni.³⁶ A trónörökös egy Moritz Szepsnek
írott 1885. július 7-i levelében még nyíltabban fogalmaz, mondván, „A ma-
gyarok folyton eltérnek a programtól, és olyan dolgokat vesznek fel, ame-

lyek nem tartoznak egy efféle könyvhöz. [...] Az osztrák szerzők (»die Herrn Zis«) engedelmesebbek, ám ennek fejében pedánskodók és unalmasan írnak.³⁷ Alfred von Arneth, a neves történész volt a szerkesztőségben Jókai egyik ellenlábasa, aki nemcsak a magyar poétának a komoly urak közt engedélyezett túlságosan nagy mozgásterét és hatalmát nehezményezte, de szakmai hozzáértését illetően is kétségeinek adott hangot, mondván, Jókai kinevezése vajon olyan lépés volt-e, amely megfelelően kezeskedik azért, hogy a tervezett munka magyar része is „azon szaktudományos érték magaslatára emelkedik, amely multhatatlanul kívánatos volna”.³⁸

Az *Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képben* mint kultúrtörténeti korpusz, mint egy majdani uralkodó adatbázisa,³⁹ avagy akár mint politikai utópia napjainkban egyre inkább az osztrák történeti kutatások előterébe kerül. A kései utókor számára lassan megnyílik ez a hatalmas szöveganyag, amelyen jó fogást találni nem csupán terjedelme miatt nehéz. A fő problémák a műfaj és a rendeltetés meghatározása körül adódnak elő. A kutatás előrehaladtával egyre jobban kitűnik, hogy Rudolf szemei előtt csak legutolsó sorban lebegett egy etnográfiai tárgyú „ismeretterjesztő munka”⁴⁰ ideális képe. Ellenkezőleg, a nagy vállalkozás igazi helye alighanem Ausztria-Magyarország kultúrájának szimbolikus terében jelölhető ki. Ahogy Richard Swartz találóan megjegyzi: „e mű legelső titka szinte túlságosan is nyilvánvaló: nem azért írták, hogy olvassák.”⁴¹ Amennyiben ezen eredményeket a Jókai-filológia (a cikkek és a levelezés kritikai kiadása) időben beéri, lehetőség nyílna a *Kronprinzenwerkenek* mint „Jókai-műnek” az alapos értékelésére is. A jelen tanulmány filológiai vizsgálódásokat nem vállal magára: a nagy népisme-i mű kapcsán olyan eszmetörténeti kérdés vizsgálatára szorítkozik, amely a rendelkezésre álló adatok alapján megválaszolható. E kérdés Jókainak az összbirodalomra vonatkozó nézeteire, az úgynevezett összbirodalmi gondolathoz való viszonyára vonatkozik.

Alighanem igaza van Nagy Miklósnak abban, hogy azt a hosszú múltra visszatekintő gondolatot, hogy „az uralkodóházat az állami-nemzeti célok közös kifejezőjeként kell feltüntetni és népszerűsíteni”, a Rudolf-barátság közvetítette Jókai számára.⁴² Kétség nem fér hozzá, hogy *Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képben* című munkát kísérő szerzői-szerkesztői megnyilvánulások deklaráltan elkötelezik magukat e hagyomány és értékrend mellett. Már a *Kronprinzenwerk* első írásos genetikai előzményében felbukkan e gondolat. Ismeretes, hogy a trónörökös János Salvator főherceggel, a családból kiválás után polgári nevén Orth Jánossal, akinek sorsa Jókai *Ahol a pénz nem Isten* című regényének témáját elsősorban inspirálta, szoros munkatársi viszonyban is volt. Az újabb kutatások utalnak rá, hogy „az ő [ti. János Salvator főherceg] keze írásával maradt fenn egy 1883. december 24-ről datált vázlat *Ausztria-Magyarország etnográfijához* a trónörökös hagyatékában. Ez a tíz kötetre osztott etnográfia nemcsak az egyes népeket, történelmüket

és kultúrájukat tárgyalta volna, hanem ezen túlmenően arra is »bizonyítékot« szolgáltatót volna, hogy »a Monarchia nem véletlen, hanem szükségszerű képződmény.«⁴³ Moritz Szeps újságíró, a *Kronprinzenwerk* egyik fő publicisztikai kísérőszövegében, amely 1884. március 27-én jelent meg a *Neues Wiener Tageblatt*-ban, szintén arról értekezik, hogy a mű a nemzetek önismeretét és egymás közötti párbeszédét mozdíthatja elő: „A tudás: megbékélés. [...] A Monarchia gyarapodása és dicsőséges fejlődése megszilárdul és megerősödik: az állameszme győzni fog a szeparatiztikus törekvések felett, eltűnik a haszontalan vita, és eljön a szükséges béke.”⁴⁴ S végül maga Rudolf is amellet tesz hitet az egész sorozat élén álló bevezetőjében, hogy az egyes népek önismerete annak a folyamatnak a kezdete, amely egymás megismeréséhez, a kölcsönös megértéshez és végül az anyagi érdekeken túlmenő szolidaritáshoz vezethet.⁴⁵

Mindez azonban a század utolsó éveiben már aligha lehet őszinte reményektől áthatott. A Habsburg-gondolat XIX. század végi állásának fényében úgy látszik, hogy a nagy népisme mű gazdái egy legalábbis egy, de inkább két nemzedékkel korábbi álláspontra helyezkedtek, amikor céljaikat közzétették. A Rudolf–Jókai-levelezés azonban arról tanúskodik, hogy maga a trónörökös sem gondolt e tekintetben egyébre, mint a látszat fenntartására, megfelelő kollaboránsok megnyerése által. „Mi a kellemetlen román izgatásokat illeti – írja Rudolf Jókainak 1884 augusztusában –, méltóságunk alattinak tartanám illynemű támadásokra válaszolni [...]. Fogjuk azokat még gyakran úgy román, mint szláv részről tapasztalni. Ez ellen a legjobb óvszer egyrészt a souverain megvetés, másrészt számos ismert, és jó érzelmű irodalmi férfiú megnyerése az érintett nemzetiségek köréből.”⁴⁶ Pulszky Ferenc is úgy látta, Jókait inkább taktikai, semmint stratégiai megfontolások vezették egyes lépései megtételekor: „Barátunk [ti. maga Jókai] igen ügyesen kikerülte az udvari politika Scylláját és a nemzet túlságos követeléseinek Charybdiszát, a mint az oly munkában szükséges, mely a trónörökös védpaizsa alatt jelenik meg.”⁴⁷ Jellemző az adalék, hogy Jókai a boszniai háborút követően egy bécsi pohárköszöntőjében csupáncsak a közös hadseregre tud hivatkozni, mint a birodalmi patriotizmus előmozdítójára: „Keserű veszteségeink voltak ott, de nyertünk is valamit, a mi eddig előttünk ismeretlen volt: a honfiúi érzelem a monarchia iránt.”⁴⁸

„A trónörökös idilli boldogságú családi életet él; s otthonában ugyanaz az élet folyik, ami a régi jó időkben a középosztály egyszerű családjainak körét jellemezte” – így ír Jókai 1886-os, túlságosan is makulátlanra kifényesített Rudolf-portréjában.⁴⁹ Mindezek a derűs képek azonban csalókák voltak. A politikai tétlenségre kárhoztatott Rudolf mind jobban alámerült az érzéki élvezetekbe, s a rendszertelen, hajszolt életmód, amelyet vérhaj is súlyosbítt, rohamosan fogyasztották életerejét. A tények közismertek: 1889. január 30-án Mayerlingben a trónörökös nemcsak magát ölte meg, hanem egy ti-

zenhét éves, egzaltált teremtést is, Vetsera Mary bárónőt, aki még ebben a méltatlan halálban is csak helyettes áldozat lehetett. Ma már a történészek látóterébe került az korántsem légiésen nem-evilági, hanem nagyon is telivér bécsi kurtizán, Mizzi Caspar, akiért Rudolf utoljára fellángolt, és akinek ezre ágában sem volt meghalni kitartójával együtt.

A kortársak azonban csak Vetsera Máriáról tudtak, ha tudtak egyáltalán valamit. Az udvarnál ugyan hosszas tépelődés és habozás után rászánták magukat, hogy ne tegyék magukat nevetségessé a szívrohamról szóló kommunikéval, és közzétették a haláleset valódi okát,⁵⁰ nem utolsósorban azért is, hogy „eltussolják a még rosszabbat”.⁵¹ Így aztán „[a]zon tény – írja a Rudolf halála utáni titkolózásról Brigitte Hamann –, hogy Rudolf nem csupán öngyilkosként halt meg, de házasságtörőként és az engedelmes és szerelmes tizenhét éves Vetsera baronessz gyilkosaként is, 1918-ig takargatták, és minden ráutaló jelet megsemmisítettek.”⁵² Kérdés persze, mi maradhatott titok, legalábbis a beavatottak számára, egy olyan városban, ahol a falaknak nemcsak fülük, de szemük és szájuk is van. Lassacskán minden kiszivárgott, hogy „a pletykát és a legendaképződést táplálja”.⁵³

Ebben a zavarodott légkörben hangzott el 1889. május 5-én Jókai emlékszéde Rudolfról a Magyar Tudományos Akadémián.

Az emlékbeszéddel már korábban is foglalkozott a hazai Jókai-szakirodalom. Mindazonáltal az újraolvasás és a körültekintő kontextuális rekonstrukció megkérdőjelezheti és részben hatályon kívül helyezheti Nagy Miklós azon megállapításait, hogy az emlékbeszéd Rudolf-portréja, naivan vagy tendenciózusan, de hamis, hogy „Jókai vágyait valóságnak véve néha meghökkenően félre tudta ismerni barátait. Rudolf aligha politikai elveinek áldozata volt”.⁵⁴ A tárgy újrafelvétele során mindenekelőtt is utalni kell arra a tényre, amit már Oskar von Mitis, az első tudományos igényű – és maig megkerülhetetlen – Rudolf-életrajz szerzője megjegyzett: Jókai emlékbeszéde a korban egyedülálló, a régi barátság mellett bátran kiálló, férfias tett volt egy olyan légkörben, amelyben nagyon nem volt illendő Rudolf haláláról beszélni. Ahogy Mitis írja, „[c]supán Magyarországon ápolták a királyfi emlékezetét. Jókai Mór elhíresült beszédet tartott róla a Tudományos Akadémia ünnepi ülésén”.⁵⁵

Az akadémiai szöveg sokat átvész az 1886-os Rudolf-cikk alapvonásaiból, amelyben szabadelvűnek, munkálkodónak, az írásnak elkötelezettnek mutatta be a trónörököst.⁵⁶ Az emlékbeszéd Rudolf-portréja részben politikai arcél, részben személyes portré. A politikus Rudolfról elmondottak egyfelől, a Jókai-életmű nézőpontjából tekintve, határozottan és jól kivehetően illeszkednek a szépirodalmi művekben felépített mitológiába. „[V]ezérlő szelleme egy eszményi korszaknak”:⁵⁷ így látatja Jókai Rudolfot, aki politikusként a békéért háborúzott volna, akinek vágya volt a csata mezején meghalni, és aki-

nek „balvégzete a világbékének hozott önáldozat vala”.⁵⁸ A lehetséges ellenfelet, *A jövő század regényéhez* és az *Ahol a pénz nem Istenhez* hasonlóan az emlékezés is a Nihil Országában jelöli meg: ez „[a]z a föld alatt haladó” áramlat, az a tábor, amelynek „nemzete a »Senki« és vallása a »Semmi«”.⁵⁹

Jóllehet számunkra ezek az utalások inkább és elsősorban a Rudolf-regények összefüggésében nyerik el értelmüket, helyi értéküket, azért a kortársak számára nem jelentettek merő irodalmi ezotériát. A hazai kutatás is utal arra a kritikai kiadás jegyzeteiben, hogy Jókait a hetvenes évek európai konfrontációi szembesítették drámaian háború és béke kérdésével, hogy *A jövő század regényéhez* „[a] valóságos háború- és forradalom-élményt [...] a porosz–francia háború és a párizsi kommün szolgáltatta”⁶⁰ Jókai számára. Sőtér Istvánnál még határozottabb hangot kap Jókai pacifizmusa: „Különösen élete utolsó szakaszában fordult szembe az imperialista háborúk mindinkább jelentkező veszélyével, s olyan világbékében reménykedett, melyet erkölcsileg tökéletesült nemzetek, erkölcsi próbákat diadalmasan kiálló hősök valósítanak meg.”⁶¹ És ismeretes az is, hogy Jókait az osztrák századvég kultúrtörténeti irodalma elsősorban mint a pacifista mozgalmak támogatóját és inspirálóját tartja számon. Az egyik legkorábbi, műfajteremtő és úttörő munka e téren, William J. Johnston *The Austrian Mind*ja utal rá, hogy Jókai a kilencvenes években támogatta Bertha von Suttner pacifista törekvéseit. Suttner bárónő egyébként 1899-es, *Die Waffen nieder!* című munkájában hasonló jóslatokba bocsátkozott a háborús technológia fejlődését illetően, mint Jókai *A jövő század regényében*.⁶² Mindehhez új és meghökkentő adalékot tesz hozzá Erzsébet királyné Genfben őrzött, nemrégén publikált naplója, amely láthatóvá teszi, hogy éppen azokban az udvari körökben voltak titkos hívei a pacifizmus gondolatának, amelyekkel Jókai oly baráti viszonyt tartott fenn. A művészileg inkább csak erős Heine-utánérzésnek tekinthető, ám történetileg nagyon nagy forrásértékű *Poetisches Tagebuch* tárgyunkra vonatkozó tanulságait a közreadó Brigitte Hamann így összegzi: „Sok meglepő dolog akad ezekben a költeményes önvallomásokban: uralkodófeleségként a republikánus államforma buzgó híve volt; császárnéként [...] antiklerikális, [...] arisztokrataellenes; és végül – egy militáns gondolkodástól erősen áthatott császár hitveseként – kifejezett pacifista és a katonaság heves kritikusa.”⁶³ Jókai kitételeinek Rudolfról mint a világbéke áldozatáról ekképpen ez a másik kontextusa, s e másik összefüggés részben a kortársak számára is látható-érthető volt.

Az emlékezés többi utalásából Rudolf trónörökös személyes arcképe áll össze. E megjegyzések Jókaija, mint más műveiben is oly sokszor, a maga módján szókimondó és őszinte. Ugyanakkor ez a „maga módján”, ami regényben néha elhallgatás- és szépítésszámba megy, e kényes ügyben és helyzetben más színben tűnik fel: Jókai alighanem elment a szókimondásban addig a határig, amíg elmehetett.

Mindenki tudta, a trónörökös pár nem él jól. „Most megszabadulsz terhes jelenlétemtől” – e szavakkal búcsúzott el Rudolf levélben feleségétől, Stefánia főhercegnőtől.⁶⁴ Az is közismert volt, hogy Rudolf nagy vadászatok alkalmával tobzódásig fajuló mulatozásokban rúgott ki a hámból. A mi Krúdy Gyulánk, írásai messzelátóján át, szívesen követi a duhaj szórakozások útján ezt az „unatkozó fiatalember”-t, „aki elcsapongott otthonából”.⁶⁵ Elkíséri Bécs külvárosába, ahol „[a] mulatós királyfi bizony eljárógatott a »Zöld hordó«-hoz, a »Dominikánusok«-hoz, a »Víg grinzingi«-hez címzett kis csárdákba”,⁶⁶ és beszámol a görgényi nagy medvevadászatokról, amelyeken „Rudolf trónörökös tiszteletére ropogós csárdást jártak az öreg medvevadászok, és a bálhoz öltözött hölgyek szó nélkül engedelmeskedtek az udvarmester felhívásának, aki a hölgyeket csak abban az esetben volt hajlandó a tánchoz beereszteni, ha előbb megfosztják vala magukat gondosan összeválogatott ruházatuktól. Legendák...”⁶⁷

E legendákról a szegény feleség, Stefánia is tudott. Említi emlékirataiban, hogy a két trónörökös, azaz Rudolf és a walesi herceg „kiválóan megértették egymást, amennyiben vadászatról vagy szórakozásról volt szó”.⁶⁸ A görgényi kalandozásokról is odavet néhány mondatot.⁶⁹

Jókai e viselt dolgokat nem hallgatja el az emlékbeszédben, csak a hangsúlyt helyezi át esetleg: igaz, akkor jó messzire. Kitér például az említett, hírhedté vált medvevadászatokra – ám ezzel éppen Rudolf bátorságát emeli ki.⁷⁰ Ugyanilyen tapintattal bár, de utal Rudolf halálának szigorú titokként kezelt körülményeire is. Óvatosan, körülményesen, de megpendíti Jókai, hogy esetleg egy nő, egy szerelem lett volna felelős Rudolf haláláért: „Hátha olyan méreg is van, melyet a szemek isznak meg? A mely előtt még az istenek sem halhatatlanok?”⁷¹ A hasonlattal Jókai lényegében már felmenti a trónörökösöt, de azután formálisan is tagadja a vádat. Két érve van: az egyik Rudolf saját bizalmas vallomása, hogy a mendemondák nem igazak, a másik pedig Stefánia főhercegnő nemes tette, amellyel magára vállalta *Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képen* vállalkozásának folytatását. Maga cáfolja tehát ez utóbbi két adalékkal a híreszteléseket, ám e cáfolatok, nyilván nem véletlenül, nem perdöntő erejűek.

Jókai bátorságára vall az is, hogy a főhercegnek és császári-királyi atyjának viszonyát aligha ki nem hallható rosszallással jellemzi: „S a szeretet egész cultussá vált a családi körben. [...] Az a kegyteljes viszony, mely a trónörökös és felséges szülői között fennállt, az ősrégi patriarchális szokásokra emlékeztetett.”⁷² Alig burkolt vád ez a Rudolfot nyomasztó, tetterejét megbénító apai tekintélyre vonatkozóan. A megfogalmazás majdnem ugyanaz, mint az 1886-os cikkben („Még a magas szülői iránti kegyeletes viszonya is a mi régi patriarchális szokásainkkal azonos”⁷³), ám az apró változtatások, és még inkább a családi életben beállt tragikus fordulat egészen más színezetet adnak a mondatoknak.

Mindezen személyes vonatkozások fényében a Rudolf pacifizmusára utaló frappáns adalékoknak ezúttal is utána kívánczik a szkeptikus záró megjegyzés. Jókai beszéde, mint oly sokszor, most is kétértelmű: a Rudolfra vonatkozó értelmező jelző, az „Opfer des Weltfriedens”, a szöveg német kiadásának címében, elsősorban nem azt jelenti, hogy ‘a világbékéért hozott áldozat’, hanem azt, hogy ‘a világbéke áldozata’. A német fordítás autentikus voltához nem férhet szó: a szintén 1889-es impresszumú brosúra-kiadásával⁷⁴ megegyező mondatokat tartalmazó, ám rövidebb szöveg első részét már az akadémiai emlékülés másnapján, 1889. május 6-án közölte az *Illustriertes Wiener Extrablatt*,⁷⁵ ami a két változat összehangolt előkészítése nélkül aligha lett volna lehetséges. A német cím fényében a „világbéke” nem annyira egy ideális állapotra, hanem sokkal inkább a századforduló Európájának békeéveire utal. Rudolf nem feláldozta magát azért, hogy valami bekövetkezzen, hanem áldozatul esett a fennálló világbéke „harcainak”: a frusztráló tétlenségnek és az unaloműző kicsapongásnak. Ha Rudolf elébe a történelem méltó feladatokat állított volna, nem halt volna meg ilyen méltatlan körülmények között harmincegy éves korában.

Jókai 1872-ben tette először műve hősévé Rudolf trónörökösét, és monumentális, enciklopédikus igényű szövegfolyamában, *A jövő század regényében* számos vonását, cselekedetét megelőlegezte-megjósolta későbbi barátjának. Harminc évvel később, 1902-ben az agg Jókai rövidke regényt ír, és e szöveg, az *Ahol a pénz nem lsten*, gondolati aspirációiban, szerzőjének „a világmindenséget, jelent, jövőt és múltat illető elveinek utolsó summázatával”⁷⁶ kései, de nem feltétlenül halvány visszfénye a pálya delelőjén írott nagy regénynek. Számos motívum található e déltengeri történetben, amely *A jövő század regényére*, annak elemeire utal vissza. Mindenekelőtt ilyen a társadalomábrázolás: nem egyszerűen minden korábbinál „makacsabb utópia”⁷⁷ e regény, hanem hangütése az utópia és szatíra között ingázó kettősségében erőteljes, akárcsak az 1872-es mű. Hasonlatosságok mutatkoznak a világnézetnek, Jókai tételes vallásoktól független Erősz-hitének explicit kifejtése terén is. Továbbá konkrétan és hangsúlyosan utal vissza a Tatrangi-regényre a mocsárlecsapolás epizódja, amelyben a szigetlakó ember „a lőport elemi csapások elfordítására használja”,⁷⁸ éppen úgy, ahogyan azt az 1872–74-ben írott műben Jókai, naivan, megjósolta. Továbbá a Capitano, nagy monológjában, éppen ugyancsak a nihilizmusban látja a társadalmat fenyegető legnagyobb veszélyt, mint ahogyan arról *A jövő század regénye* is, mégpedig egész cselekményében, tanúbizonyságot tesz:

Ki az a haza? A dobszóra felvonuló hadcsapatok? A huzakodó pártok? A munkaképtelen parlamentek? A gyűlöletszító nemzetiségek? Az elégedetlen munkástömegek? Vagy talán az agráriusok és merkantilisták? Vagy talán az egymást elátkozó vallásfelekezetek?

Alkik alatt mind mélyen és következetesen ássa aknamunkáját az anarchia, a nihilizmus, a hontagadás és égtagadás hatalmas szelleme?⁷⁹

A regény főhőse, a Capitano alakjának mintaképét a szakirodalom, teljes joggal, elsősorban és mindenekelőtt Orth Jánosban, azaz János Salvator Habsburg főhercegben találta meg, aki lemondva rangjáról, nem sokkal Rudolf halála után élettársával együtt hajóra szállt, hogy Argentína partjainál odavesszen.⁸⁰ A történetet magát kétségkívül a rebellis főherceg kalandjainak regényes továbbgondolása inspirálta, ám egyes szöveghelyek arról tanúskodnak, hogy Jókai e két rokonnak, Rudolfnak és János Salvatornak a figuráját egymásba játszotta. Oly két rokonét, akik máskülönbén kitűnő viszonyban és termékeny munkakapcsolatban álltak egymással: János Salvator főherceg tervezetei hathatósan inspirálták például *Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képbén* alap gondolatának kifomálódását is.

Amikor Jókai a regény vége felé a szigetlakókat összefoglalóan jellemzi, az a rész mindkettejükre ráillik, Rudolfra is, aki köztudomásúlag nehezen viselte a gyalogsági főparancsnoki rangjával járó kénytelenségeket és kényelmetlenségeket:

Társadalmi előítéletek áldozatai, kiknek nem volt más megoldás fennhagyva, mint hogy letépjék magukat fényes családfájukról, s a letört ágat eldobva maguktól, az ismeretlenség ósvilágába temetkezzenek. Érzékeny idealisták, akiket elkeserített a politikai, diplomáciai, udvari, katonai körök ridegsége. S akiket hidegen hagyott a népszónokok lángolása, akik az egész társadalmi törvényt, életet, szokást meggyűlöltek, akiknek rossz mindaz, ami a nagyvilág előtt jó.⁸¹

Egyértelműen Rudolfra utal viszont az a jelenet, amelynek során Capitano az 1899-ben meggyilkolt Erzsébet királyné halálhíréről értesül, és oly mértékű érzelemkitörésre ragadtatja magát, amely azt sejteti: a Capitano Erzsébetben olyasvalakit veszített el, akit rendkívüli módon szeretett:

– Volt a magyar nemzetnek egy élő szentje: egy mártírnő. Erzsébet királyné; kinek szívet anyni sorscsapás érte, s ki azokat mind hős lélekkel viselte.

– Volt? – kérde megdöbbenve a Capitano. [...]

– Fájdalom, „volt”. [...] [M]ikor Genfben a gőzhajóhoz ment, egy őrjöngő anarchista megrohanta, s azt a nemes szívet átverte tőrével.

A Capitano felordított, mint egy halálra sebzett vad. S két kezét arcára csapta: sírt.⁸²

A titkot azonban nem fedi fel Jókai egészen, mint ahogyan nem fedte fel akadémiai emlékbeszédében Rudolf halálának titkát sem. Ám e titokra az *Ahol a pénz nem Isten* ismételten céloz, amikor harmincévesnek mondja Donát, a Capitano élettársát.⁸³ A történet cselekményideje a megírásé, azaz

1902: Vetsera Mary, akit a kortársak Rudolf végzetes szerelmének lenni gyanítottak, 17 évesen halt meg 1889-ben.

Korábban már esett szó arról, hogy Rudolf halálával azonnal megindult személye körül a legendaképződés. A legendák veleje egyetlen rövid mondatban összefoglalható: „Rudolf él.”⁸⁴ Jókai tehát ezekkel a nem túl nehezen azonosítható utalásokkal maga is a Rudolf-mítoszhoz kapcsolódik: ami azért is érdekes, mert az egyházzal szembeni kritikája és szatirája ily módon nem csupán a korabeli magyar egyházpolitikai vitákkal hozható összefüggésbe, hanem a Rudolf-legenda azon ágával is, amelyek bizonyos katolikus köröket, a Jézus Társaságot és a Vatikánt akarták a trónörökös halála kapcsán rossz hírbe keverni.⁸⁵

1 SZABÓ László, *Jókai élete és művei*, Bp., Rákosi Jenő–Budapesti Hírlap Újságvállalata, 1904, 175.

2 MIKSZÁTH Kálmán, *Jókai Mór élete és kora*, sajtó alá rend. REJTŐ István, Bp., Akadémiai, 1960, II, 70. (*Mikszáth Kálmán összes művei*, 19. köt.) Mikszáth leírása sokszor visszatér az irodalomban, vö. például BERNFELD Magdolna, *A németiség Jókai Mór megvilágításában*, Bp., Pfeifer, 1927, 18. skk. (Német philológiai dolgozatok, szerk. PETZ Gedeon, BLEYER Jakab, SCHMIDT Henrik, XXXIII.)

3 SÖTÉR István, *Jókai útja* (1954) = Uő, *Félkör. Tanulmányok a XIX. századról*, Bp., Szépirodalmi, 1979, 403.

4 Brigitte HAMANN, *Der Selbstmord des Kronprinzen Rudolf nach der historischen Quellenlage* = Walter PÖDLINGER–Wolfgang WAGNER (szerk.), *Aggression, Selbstaggression, Familie und Gesellschaft. Das Mayerling-Symposium*, Berlin–Heidelberg–New York–London–Paris–Tokyo–Hong Kong, Springer, 1989, 2–3.

5 Oskar Frhr. von MITIS, *Das Leben des Kronprinzen Rudolf. Mit Briefen und Schriften aus dessen Nachlass*, Leipzig, Insel-Verlag, 1938, 117.

6 Uo., 16.

7 EGGER-FABRITIUS, *Kronprinz Erzherzog Rudolf als Journalist*, Wien, 1954, 23. (Diss.)

8 Idézi: Viktor BIBL, *Kronprinz Rudolf. Die Tragödie eines sinkenden Reiches*, Leipzig–Budapest, Gladius-Verlag, 193.

9 SZÖRÉNYI László, *Mítosz és utópia Jókainál* = Uő, „Multaddal valamit kezdeni”, Bp., Magvető, 1989, 141.

10 JKK 71, *Ahol a pénz nem isten*, sajtó alá rend. KÓKAY György, Bp., Akadémiai, 1971, 76–77.

11 LENGYEL Dénes, *Bevezetés* = JKK 18, *A jövő század regénye*, sajtó alá rend. D. ZÖLDHELYI Zsuzsa, Bp., Akadémiai, 1981, 535–539. Az idézet: 536.

12 JKK 18, 235.

13 Uo., 25.

14 JÓKAI Mór, *A jövő század regénye*. Nyolcz kötetben, Pest, Athenaeum, 1872–74, I, 33–34.

15 f. j., *Rudolf koronaherceg szemlét tart az ifjúsági véderő felett a vérmezőn*, Magyarország és a Nagy Világ, 6. évf., 16. sz. (1872. április 21.), 181–182.

16 JKK 18, 236. Ennyiben helyesbítésre vagy legalábbis kiegészítésre szorul Lengyel Dénes megjegyzése, aki Zöldhelyi Zsuzsa jegyzeteire hivatkozva mondja, hogy „az író Erzsébet királyné vonásait is bemutatta, amikor Peleia hercegnőt ábrázolta”. LENGYEL, *i. m.*, 536.

17 MITIS, *i. m.*, 172.

18 JKK 18, 333.

19 Idézi Irene KOHL, *Entstehungsgeschichte und Konzeption des »Kronprinzenwerkes«* = Irene KOHL–Emil BRIX, *Galizien in Bildern. Die Original-Illustrationen der Fideikommissbibliothek der Österreichischen Nationalbibliothek*, Wien, Selbstverlag Verein für Volkskunde Wien, 1997, 13. (Documenta Ethnographica 2, szerk. Klaus BEITL, Franz GRIESHOFER, Konrad KÖSTLIN).

20 Uo.

- 21 Maurus JÓKAI, *Kronprinz Rudolf als Opfer des Weltfriedens*, Wien, C. Fritz, 1889, 9.
- 22 Friedrich HEER, *Der Kampf um die österreichische Identität*, Wien-Köln-Graz, Böhlau, 1981, 246.
- 23 BIBL, *i. m.*, 150. skk.
- 24 STEPHANIE von Belgien, Prinzessin, Fürstin von LÓNYAY (1935), *Ich sollte Kaiserin werden*, Leipzig, Kochler und Amelong, 1935, 217., idézi BIBL, *i. m.*, 157.
- 25 VAJDA György Mihály, *Wien und die Literaturen in der Donaumonarchie. Zur Kulturgeschichte Mitteleuropas 1740–1918*, Wien-Graz-Köln, Böhlau, 1994, 147., 150. (Schiftenreihe der Österreichischen Gesellschaft zur Erforschung des 18. Jahrhunderts, szerk. Moritz CSÁKY, Bd. 4).
- 26 FUTTAKY Gyula, *Jókai Mór és Rudolf trónörökös*, Magyar Szalon, 1894, 20. kötet, 803–812.
- 27 Rudolf trónörökös – Jókai Mórnak, Bécs, 1884. február 19., *Jókai Mór levelezése (1876–1885)*, összegyűjtötte és sajtó alá rend. GYÖRFFY Miklós, Bp., Akadémiai, 1992, 222. (924. sz. levél), vö. NAGY Miklós, *Jókai Mór*, Bp., 1999, 135.
- 28 Kronprinz Erzherzog RUDOLF, *Einleitung* = Christiane ZINTZEN (szerk.), *„Die Österreichisch–Ungarische Monarchie in Wort und Bild“*. Aus dem Kronprinzenwerk des Erzherzog Rudolf, Wien-Köln-Weimar, Böhlau, 1999, 23–27. 27. (Literaturgeschichte in Studien und Quellen, szerk. Klaus AMANN, Hubert LENGAUER és Karl WAGNER, Bd. 3).
- 29 Moldován Gergely – Jókai Mórnak, ?, 1884. június vége, *Jókai Mór levelezése (1876–1885)*, Bp., Akadémiai, 1992, 237. (937. sz. levél), 943. sz. levél, 944. sz. levél.
- 30 Rudolf trónörökös – Jókai Mórnak, Bécs, 1885. november 25. *i. m.*, 334. (1047. sz. levél), és RUDOLF, *i. m.*, 1999: 280.
- 31 Kronprinz RUDOLF, *Majestät, ich warne Sie... Geheime und private Schriften*, szerk. Brigitte HAMANN, München-Zürich, Piper, 1998, 383.
- 32 VAJDA, *i. m.*, 144. skk.
- 33 Christiane ZINTZEN, *Das Kronprinzenwerk* = Uő (szerk.), *„Die Österreichisch–Ungarische Monarchie in Wort und Bild“*, 9–20., 12. Zintzen VAJDA, *i. m.*, 147.-re hivatkozik, lásd még: Brigitte HAMANN, *Rudolf. Kronprinz und Rebell*, Wien-München, Amalthea, 1991, 233.
- 34 Maurus Jókai über Joseph Weilen. Neues Illustriertes Extrablatt, 1889. július 7.
- 35 Jókai, a királyné és Rudolf trónörökös, Budapesti Napló, 9. évf., 126. sz. (1904. május 6.), 4–5., 4.
- 36 EGGER-FABRITIUS, *i. m.*, 225.
- 37 Idézi: *i. m.*, 225.
- 38 Idézi: *i. m.*, 217.
- 39 Vö. *i. m.*, 206.
- 40 NAGY Miklós, *Jókai Mór alkotásai és vallomásai tiükreben* (Arcok és vallomások), Bp., Szépirodalmi, 1975, 190.
- 41 Richard SWARTZ, *Zum Geleit* = Christiane ZINTZEN (szerk.), *„Die Österreichisch–Ungarische Monarchie in Wort und Bild“*, 7–8., 8.
- 42 NAGY, *Jókai Mór alkotásai...*, 185.
- 43 ZINTZEN, *i. m.*, 10. Vö. még VAJDA, *i. m.*, 149.
- 44 Moritz SZEPS, *Erkennet Euch selbst* = Christiane ZINTZEN (szerk.), *„Die Österreichisch–Ungarische Monarchie in Wort und Bild“*, 273–274., idézi ZINTZEN, *i. m.*, 11.
- 45 RUDOLF, *Einleitung*, 23–24.
- 46 Rudolf trónörökös – Jókai Mórnak, Laxenburg, 1884. augusztus 8., *Jókai Mór levelezése (1876–1885)*, 247. (946. sz. levél)
- 47 Pulszky Ferenc – Jókai Mórnak, [Budapest], 1885. július 10., *i. m.*, 306–307. (1015. sz. levél).
- 48 *Jókai toastja*, Kelet, 9. évf., 92. szám (1879. április 23.), 365–366., 365.
- 49 JÓKAI Mór, *Rudolf trónörökös* = Uő, *A történelmi tarokkparti* (Más hátrahagyott írásokkal), sajtó alá rend., utószó GÁNGÓ Gábor, Bp., Unikornis, 1996, 174–176., 175. (*Jókai Mór munkái*. Gyűjteményes kiadás, sorozatszerk. LUKÁCSY Sándor, 78. kötet).
- 50 BIBL, *i. m.*, 137.
- 51 Emil FRANZEL, *Kronprinzen-Mythos und Mayerling-Legenden*, Wien-München, Herold, 1973, 68.
- 52 HAMANN, *i. m.*, 10.
- 53 FRANZEL, *i. m.*, 69. A sajtóhíreket illetően lásd Walter NIEDOBA, *Die Legendbildung um den Tod des Kronprinz Rudolf im Spiegel der Presse*, Wien, 1950 (Diss.).

- 54 NAGY, *Jókai Mór alkotásai...*, 189.
 55 MITIS, *i. m.*, 193.
 56 JÓKAI, *Rudolf trónörökös...*
 57 JÓKAI Mór, *Emlékbeszéd Rudolf főherceg trónörökös tiszt. tag fölött* = Uő, *Emlékbeszéd Rudolf trónörököséről és egyéb beszédek*, Bp., Lampel Róbert, 1898, 3–32., 3.
 58 *I. m.*, 32.
 59 *I. m.*, 29.
 60 [D. ZÖLDHELYI Zsuzsa], *A regény keletkezése, forrása* = JKK 18, 555–637., 564.
 61 SÓTÉR István, *Ideák és nosztalgiák költője: Jókai* = KERÉNYI Ferenc–NAGY Miklós (szerk.), *Az élő Jókai*, Bp., Petőfi Irodalmi Múzeum–Népművelési Propaganda Iroda, 1981, 7–12, 11.
 62 William M. JOHNSTON, *The Austrian Mind. An Intellectual and Social History, 1848–1938*, Berkeley–Los Angeles–London, Univ. of California Press, 1972, 318–319. Johnston egyébként a magyar irodalom korabeli fejleményeit főleg Jókaira figyelmeztetve írja le, igaz, közhelyesen. 347–349. Suttnerhez további irodalom: Richard L. LAURENCE, *Viennese Literary Intellectuals and the Problem of War and Peace, 1889–1914* = Erika NIELSEN (szerk.), *Focus on Vienna 1900. Change and Continuity in Literature, Music, Art and Intellectual History*, München, Fink, 1982, 12–22. (Houston German Studies. Ed. Edward R. Haymes. Vol. 4.)
 Vö. még NAGY Miklós, *Jókai és az osztrák szellemi élet* = Uő, *Virrasztók*, Bp., Szépirodalmi, 1987, 346–361., 346.
 63 Brigitte HAMANN, *Einleitung = Kaiserin Elisabeth, Das poetische Tagebuch*, szerk. Brigitte HAMANN, Wien, ÖAW, 1984, 9–38., 10.
 (Fontes Rerum Austriacarum. I. Abt. Scriptores, Bd. 12.)
 64 Idézi BIBL, *i. m.*, 145.
 65 KRÚDY Gyula, *Jókai barátja, a boldogtalan Rudolf királyfi* = Uő, *A XIX. század vizitkártyái*, vál., szöveggond. BARTA András (Krúdy Gyula művei), Bp., Szépirodalmi, 1986, 44–52., 46.
 66 KRÚDY Gyula, *Rezső királyfi* = Uő, *A XIX. század vizitkártyái*, 53–57., 55.
 67 KRÚDY, *Jókai barátja...*, 47.
 68 STEPHANIE, *i. m.*, 196.
 69 *I. m.*, 199.
 70 JÓKAI, *Emlékbeszéd...*, 5–6.
 71 *I. m.*, 25.
 72 *I. m.*, 22.
 73 JÓKAI, *Rudolf trónörökös...*, 175.
 74 JÓKAI, *Kronprinz Rudolf...*
 75 *Denkrede Jókai's auf Kronprinz Rudolf*, Illusztriertes Wiener Extrablatt, 1889. május 6.
 76 SZILASI László, *A selyemgubó és a „bonczoló kés”*, Bp., Osiris–Pompeji, 2000, 138. (deKON-KÖNYVek, sorozatszerk. ODORICS Ferenc, 18.)
 77 SÓTÉR István, *Jókai Mór [1941]* = Uő, *Félkör. Tanulmányok a XIX. századról*, Bp., Szépirodalmi, 1979, 283–396., 373.
 78 JKK 18, 10.
 79 JKK 71, 161–162.
 80 BIBL, *i. m.*, 155.
 81 JKK 71, 145.
 82 *I. m.*, 144.
 83 *I. m.*, 28.
 84 FRANZEL, *i. m.*, 71.
 85 Uo.